

EGY ELSÜLLYEDT VILÁGRÓL

Illyés Gyula: *Puszták népe*

A *Puszták népe*, amely a Válaszban jelent meg először 1935-ben, majd 1936-ban könyvalakban is, látszólag beilleszkedik az országot feltáró szociográfiai szándékú dokumentum-irodalom sorába, amelynek falu- és városkutató eredményeit olyan reprezentáns művek jelzik, mint Nagy Lajos *Három városa*, Kiskunhalomja, Feja Géza *Viharsarokja*, Darvas József *A legnagyobb magyar faluja*, *Egy parasztcsalád története*. De hogy a *Puszták népe* mennyire nem csak szociográfia, dokumentum-irodalom, azt a kortárs és a 45 utáni kritika egyaránt érzékelte. „Igazában nem is szociográfia, hanem társadalomrajzzá táguló önéletrajz; nemcsak vád és leleplezés, hanem lírai hangoltságú emlékekbe feledkezés is” — fogalmazza meg a mű lényegét a *Magyar irodalom történetében* Béládi Miklós. Babitsot a *Puszták népének* különleges műfaji meghatározhatatlansága izgatta, az az egyszerűség, amivel a tényközlő mondatok egy elképesztő nyomorba dermedt népréteg lelkének legparányibb rezdüléseit, a folytonos megaláztatásból is ki-kinyíló emberi gesztusait megörökítik: „Csodás művészet ez, amely elfelejteti, hogy művészet: az egyszerű kristálytisza mondatokban maga az emberi tények gazdag sokasága beszél s szinte észrevétlenül vezet, míg egyszercsak fölszisszenünk a megdöbbenéstől, mert megértettük a lelket, a megértheletlent.” „Amit elbeszél, az néha a híres orosz írók leg-sötétebb mélységű témáival rokon. De ahogy elmondja, az csöppet sem orosz. Az teljesen magyar; idegességében is megtart valami nyugalmat s a kétségbeesésben is méltóságot és mértéket, sőt humort. Mélység és kedvesség van ebben a humorban, emberismeret és stílus, majdnem zene; annyira, hogy Illyés prózáját minden igénytelensége mellett is egyenrangúnak érezzük versével.” Bálint György „a lélegzetelállító vádiratot” hallja ki a sorokból. „Én, míg a »Puszták népét« olvastam, többször úgy éreztem, fel kell ordítanom” — írja a Gondolatban. Németh László a „nemzet alatti” népréteg krónikájának „sima mondatait” olvasva „valami népítélet-szerű elemi morajlás közelében érzi magát”. „Az Idill és a gyűlölet: a két Illyés-szólam, mely verseiben különváltan nemegyszer retorikus volt, itt egymást hitelesítik, mélyítik, erősítik. A természet annál gyönyörűbb, minél mélyebbre alázták benne az embert, s a bosszú annál jogosabb, minél szebb az, amiért fizetni kell.”

Idill és gyűlölet, humor és méltóságba rejtett harag — a kortársak világosan látták Illyés szándékát: a szociográfiai tények komor kötőanyagával összefogni egy nagy művet, híradást a pusztai cselédség nyomorban, tudatlanságban is megőrzött emberségéről, egy nemzeti-társadalmi szerkezetbe soha be nem került népréteg eredeti szelleméről, görcsös mozdulatain is átsütő, életével revelált poéziséről.

Babits írja, hogy bár a Tolna megyei puszták közelében töltötte el élete egy részét, ezek a puszták sosem nyíltak meg igazán számára: „... a puszták népe, noha engedelmesen mulattatta az úrfit, ha kellett tréfával és játékkal is, idegenebb maradt számomra, mint az akvárium néma halai, melyeket úvegen át nézünk.” „A pusztát csak az ismerheti belülről, aki maga is a pusztá gyermeke — folytatja a gondolatsort. De ez az ismeret csak akkor válhat tudatossá, ha a pusztá gyermeke kilép a pusztából, és fölébe emelkedik. S aki egyszer kilép a pusztából, az ritkán tart többé a pusztával közönséget. Az többnyire már szintén csak kívülről hajlandó nézni a pusztát. Kivéve, ha költő, akiben gyermekkorának párlata, önnön múltjának lelke él.” Hozzátehetjük, ha olyan költő, mint Illyés, akinek eszmélésében magyarság és európaiság mértéke között a mérleg nyelve pusztai származása volt.

„Szülőföldemmel úgy vagyok, mint a szegény király az országával. Magántulajdona nincs benne egy talpalatnyi sem, de gondra és tetszelgésre mindenestül az övé” — írja a *Puszták népében*. De ír a nagy utazásról is, a pusztáról való felemelkedéséről, a kiválás gyötrelmeiről, hiszen: „szívet és tüdőt kell cserélnie annak, aki a puszták levegőjét elhagyja, különben elpusztul az új környezetben. S szinte a világot kell megkerülnie, ha újra vissza akar jutni.” A puszták népét, ezt az évezredek óta megalázott szolganépet, sokáig nem tudta azonosítani olvasmányai magyarjaival: „Jóval később, Németországban és Franciaországban kezdtem eszmélni; eszmélésem, nemzetfeletti elveim ellenére is, fájdalmas volt és megalázó.” „A tavasszal megtérő gólyák, amelyek világrészeket nyílegyenesen repülnek át, órákig keringenek régi

fészük fölött, amíg végre leszálnak” — írja Illyés a hasonlatnak, egyszerűségében súlyos, földszagú képeinek avval az értelmező-eszméltető evidenciájával, amely egész művének sajátja. A gólyák „minden ágat megvizsgálják” régi fészükben, mielőtt leszálnának. Ő is így vizsgálta „gyermekkora ágát”, az azonosulás és szeretet gesztusain túl egy ősi szokásait, kultúráját még őrző nép megörökítésének szándékával.

A *Puszták népe* szerkezete nem a szociográfia fojtottan hívős nyugalmával rak egymásra a vizsgálódás más-más aspektusaival összekapcsolt fejezeteket; emlékek, leírások, meditatív részletek, életrajz, családtörténet és a puszták életének megjelenítése szerves költői egységbe forr itt össze: a puszták világának sokszínű, eleven élete mint egy buja, sokszálú növény átfonja a műnek valamennyi — megoly tudományos — részletét, fejezetét. „Egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem — írja Illyés. Ha itt-ott mégis saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magyarázó ábrák. Ami emléket feltárok, azért tárom fel, hogy rajtuk át próbáljak leereszkedni abba a mélyben fekvő, forró rétegbe, amely rettegve rejti gomolygó világát minden idegen tekintettől, még a tárgyilagos napvilágtól is, és amelyet, tapasztalatból tudom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott. En még védeni is szeretném.” Illyés a saját életét, élményeit úgy írja meg a *Puszták népében*, hogy azt — világot felfedező gazdag érzékenységében is — a pusztai élet pontos tükrévé teszi, a mások életét pedig — önmaga lényén átszüremeltetve, de soha meg nem szépítve — szinte a saját életeként szövi, bontja ki előttünk. A dunántúli puszták fogalmának lényege a pusztá falutól való elkülönülésének, sajátos törvényeinek, lelkületének általános rajza után családja története, a cselédség élete, saját gyermekkora és végül a pusztá jövője, lehetőségei azok a nagy szerkezeti állomások, amelyekben keresztülvezet, mindvégig úgy, hogy az emlékező vizsgálódás tárgyiasága, gondolatai más-más hangsúlyt kapva, minduntalan visszatérjenek, és más-más színüket mutassák a pusztai életek képeiben.

Évezredes elmaradottsága, mindenféle más élettől való örökös elvágottsága idegen számára megközelíthetetlené, kívülről mozdulatlaná, — csak valahol a lélek mélyében mozduló — indulataival, félelmetesen kiismerhetetlené formálta a pusztát. De Illyés belülről, másképp látta: „Meleg iszapfürdő ez a lenti réteg, fellelte idegen, fagyos szél súvít. Aki kiválik belőle, az kiválik egy-két év alatt, végigjátszva lelkén és idegzetén a fejlődést, az ember öslény korától, mondjuk a viceházmesterségig, de aki benne marad, az kidugott kisujját is dideregve rántja vissza. Vad világ az a fenti, a föld kérgéhez hasonlóan kihűlt és megkeményedett elveivel és erkölcsével, amelyekben, elismerhetjük, alig van már élet, csak forinájuk van.” Talán az egész mű legizgalmasabb gondolatához érkezünk el: ez az „erkölcsben, szokásban, világfelfogásban, de még járásban és karjának mozgásában is” minden mástól különböző népréteg, elképesztő megalázottságában, messze az állatok szintje alatt tartott életkörülményeivel, babonás tudatlanságával mégis egy ősi, gazdag lelkű-kultúrájú, egymás iránt természetesen, a társadalmi hierarchia merev konvenciói nélkül megnyíló nép képének hordozója. Jellegzetesen szolganép, „nem számításból, vagy belátásból”, hanem „örökségből, szinte vérmérsékletből, évezredes tapasztalatból az”. A történelem nagy lobbanásaiban azonban a pusztá „mindig keményen és szúrásra készen csillogott, mint a hüvelyéből kirántott kard”.

Családja története — az anyai ág megkapaszkodása, az apai felemelkedése, szülei küzdelmes házasságának története — talán legszebb részét képezik ennek a komorságában is mindvégig életörömöt árasztó pusztai krónikának. Nagyszülei fiataltsága még — a századforduló táján gépesítésével, modern gazdálkodásával, könnyörtelen hasznoszerző embertelenségével kibontakozó kapitalizmus felől nézve — a nagybirtok régi, „idilli”, elnézőbb életének időszakára esik — felnőtt korokra a nagybirtok patriarchális képe teljesen megváltozik. Apai nagyvapja, az Eszterházyak majd a bérlők számadó juhász, keserű hangon beszélt mindig a jobbágyfelszabadításról. Érthető ez, a jobbágyfelszabadítás semmit sem adott a földnélküli zsellérnek, a vele egyidőben feltűnő vasút viszont az értékesítési lehetőségek megnövekedését jelentette: a nagybirtok ekkor kezd áttérni a kapitalista szellemű gazdálkodásra. Mit jelentett ez az új szellem a pusztai cselédség számára? Azt, hogy a régi — a létfenntartásukhoz csak szűkösen elegendő — konvenció mellé többé már semmit sem lehet szerezni: a mohón gyarapodó nagybirtok elvágta a puszták népét mindenfajta emberi élet lehetőségétől. Az apai, nebándi ág emel-

kedése — úgy tűnik — mintha cáfolná a nincstelen tömegből való kiválás lehetetlenségét. De nagyapja emelkedését a pusztán belüli örökölt kiváltságos pozíciója — számadó juhászsága — indította el még a régi, szerzést elnéző patriarchális időkben, s gránátos termétű, szívós konoksággal gyűjtő nagyanyja gyökerezette meg a jobb módban a szomszéd falvakba és városokba is kirajzó családot. Számadó nagyapja bonyolult magyarázkodásai régi jövedelméről kedves humorral vetítik elénk a régi, idillikus képet: „A végén hol az derült ki, hogy neki semmije sincs, »koldus cseléd« ő, hol az, hogy tulajdonképpen minden birka az övé, és csak jókedvében hajt be egyet-egyét a kastélyba” — írja Illyés. De a békésen szemlélődő, a csacsi hátán egy nomád fejedelem kényelmességével könyöklő nagyapja — juhász ősei mintha Mikszáth derűs lapjairól léptek volna elénk —, sohasem vi rágoztatta volna fel a családot; nagyanyja könyörtelen akaratának köszönhető ez, aki mint egy „anyacsászárnyó” parancsnokolt a pusztán. „Nem tartom merő véletlennek, hogy családomb mindkét szárnyán asszony vezérekedett, irányította a hadmozdulatokat” — állapítja meg. Ez a nőuralom azonban a családok megkapaszkodását, a fészkek éltető melegének az őrzését szolgálta; a nők úgy uralkodtak, hogy nem nyomták el közben a férfiakat sem, akik a pusztán — számukra mindig elég határtalanságban — éltek saját életüket. A másik ág életét a pusztai sors — átlagosnál elviselhetőbb — körülményei között tartotta anyai nagyanyja, aki a „szellem erejével” uralkodott, s aki elérte, hogy — a ritkán realizálódó pusztai álom megvalósulásaként — a család beverekedte magát egy faluba, Cécére, oda is a jó módú református részbe, az „ősi bolyba”. Nagyszüleiben most nyílik ki „a régi nagy szerelem, amelyet annak idején a gond és a munka rögtön elborított”; egyszerű parasztviskókjából „a piszok, a por és a trágyaillat úttalan dzsungeljében egy tényérnyi paradicsomkert virult ki”. Illyés testük-lelkük minden mozdulását ismeri a puszták alakjainak; akár vér szerinti rokonairól is, akár ismerőseiről, vagy csak a képzelet által színezgetett régi pusztai szereplőkről, nemcsak a monoton munkával pergő hétköznapi hasonlóságából metszi ki alakjait, a lélek nagy hullámveréseit, a ritka, ünnepi pillanatokat is feledhetetlenül látatja. Anyai nagyapját, aki 72 éves korában, félig vakon, eszelős aggodalommal útra kelt a szerb megszállás alatti Muraközre, hogy megtapogassa azt a fejfát, amelyet halott barátjának faragott. És a vendégfogadókba belépve, legendás tartásával, pisztolyaival, mennyire plasztikussá válik az a családi hagyományban élő Börcsök, aki az Eszterházy herceg ezüsttallérjait szállította minden évben egyedül, Bécsbe. Vagy a nebándi nagyapa lelkének lassú mozdulása, mikor tízévi szemlélődés, folyondáros családi vita után kijelenti, hogy menyé többet ér, mint az egész nebándi rokonság. Szép lapok szólnak nyugtalan szellemű apjáról, az uradalmi gépészről, aki a képzeletbeli és tényleges kitérés minden lehetőségét megpróbálja, mielőtt végleg elnyeli a pusztán. Szív, lélek és akarat igazi próbája, szülei küzdelmes házassága — anyja szülei nehezen fogadták be a szélsőséges hangulatok között hányódó, lelkét időnként zsilipként megnyitó apját, a bigottan katolikus nebándi rokonság viszont sokáig ellenséges gyanakvással fürkészte református anyját — a korai felnőtté-érést is jelentette a két család között hajladozó gyerekek-Illyés számára. A rácegresi nagyszülői házban a haza és történelem fogalmával ismerkedik meg, hogy aztán ezek az elvont fogalmak megtestesüljenek, mikor a gyerekkori utazások során a táj először azonosul Petőfi soraival. „A táj megszépült, patinát és lelket kapott. Versek kerengtek benne fényesen, mint a fecskék” — emlékezik Illyés. A nebándi nagyszülői házra nem sütöttek ilyen fényesen az eszmék. Számadó nagyapja számára — aki „gondolatait olyan dermesztő tárgyilagossággal fejezte ki, hogy azok szinte tapintható, valóságos tárgyakká váltak, akár egy tányér vagy furulya” — semmit sem jelentettek az eszmék. 1848-at — kamaszkorában — egy erdőben vészelte át, vidám bográcsfőzés közben, a szomszédos falvakban hol Kossuthék verbuváltak, hol pedig a császári csapatok soroztak. Sosem tudta meg, hogy lapulása első felében gyáva volt, a másodikban pedig hős. „Nagyapa az erdőben ült, nem mérlegelt, az urak dolgának tartotta az egészséget; már akkor lemondott arról, hogy ilyesmiben tisztán láthat” — summázza Illyés.

Rendkívüli szépségű, finomlelkű édesanyja és fia megtérítéséért mindent megtejt a katolikus nebándi rokonság. Kedves humorral beszél Illyés saját töredelmes nebándi „megtéréseiről” és rácegresi „hitehagyásairól.” A játékos hangvétel mögött azonban éreztetni a csodát is, amely megnyílt számára Nebándon; mély vallásosság babonás hiedelmekkel, népmesei varázslatokkal fonódott itt össze, örök táptalajt adva mesés hangulatok iránt fogékony költészetének: „Nebándon már a konyhában

a félmeztelen Krisztus fogadott, vastag arany keretben, saját sírja felett minden látható támasz nélkül lebegve a levegőben, mellén hatalmas sebbel. Az égbe repült, Atyjához, aki egy óriás szem volt, színes háromszög közepén. Szomjasan szálltam utána a csodák részegítő világába; a hittevők és hittevő asszonyok után nemsokára ördögökkel, sárkányokkal és boszorkányokkal lett ismerkedésem."

Pusztáról való kiválásuk utáni, simontornyai vallásosságában, Mária-kultuszában édesanyja alakja kísért. A „kedves, meleg kis tenyér” — a pusztá — sokáig megőrizte anyja fiatalságát, könnyesen is mosolygó szépségét. Aztán elejtette, elvette hangját, nevetését; édesanyja később már folyton hallgat, „mintha elvágták volna kedvét, akár egy izmot”. De varázsos lénye hatála után sem foszlik semmivé: mintha „nem a sírba, hanem valahová Tolna déli, magyar vidékeire költözött volna”, örökké ott lebeg a költő látomásaiban. Senki még így a puszták életét nem írta le, a cselédség hétköznapijait és ünnepeit úgy nem örökítette meg, mint Illyés. Kínos pontossággal, életismerettel, a fojtott felháborodás hangján és ugyanakkor nagy szeretettel beszél a pusztai munkáról, a hajnali ébredéstől az este titokzatos moccanásaiig. „Amire a fémháló napfényre és árnyékra válik szét, a pusztá már át is esett a munka első ütemén”, hogy aztán folytatódjon estig, a másnapi rendelet aláztatos átvételéig a munka, amelyet csak az ebédelés, a merev ünnepélyességgel felvonuló, terjedelmes edényekben már csak egy kis levest lötyögtető asszonyoknak a felvonulása szakít meg, ez a „furcsa, középkori vallásos szertartás, amelynek már semmi eleven tartalma nincs, de azért minden mozzanatára kínosan ügyelve a hagyomány őrzői naponta újra és újra végigcsinálják”. Valamiféle emberi élet csak a lefekvés előtti rövid időben kezdődhetne, mikor a konyha előtt várakozó fáradt férfiak már „a sötétség anyagából kivésett féldomborművek voltak”. A monoton pergésű hétköznapiak csak a vasárnap visz némi változást, az állatokkal való törődés utáni felszabadulás rövid félnapja, az öregek „megadta neki” csattanójára járó boldog-együgyű adomáival, a legények elnyújtott, fájdalmas dalaival, a „szélfúttá vetésként” együtt hajladozó lányok énekével.

Lehetetlen volna a pusztai nép lelki alkatának, szokásainak mindazokat a gyökereket leásó megidézéseit érinteni, amelyekről Illyés Gyula beszél könyvében. Évezredes megaláztatottság, nyomorúság, szüntelenül folyó egészsznapos munka — ezek a tényezők alakították ki a pusztaiak szokásait, alkatát, csak nagy ritkán megnyíló szügletes magukba-zártságát. De minden külső érdekességük, egymás közötti durvaságaik ellenére, az anyagi javaktól való évezredes elválasztottság rendkívüli mértékben fogékonyá tette őket az élet természetes szépségei iránt. A pusztai ember szinte állandóan magán tudja a parancsolók ellenőrző tekintetét — eltűri a gyökört ismétlődő testi fenyejtést is —, mihelyt a pihenés pillanatnyi lehetőségét látja, a munkával rögtön megáll. „Ösztönös védekezés ez, akár a mimikri, van oka is és haszna is” — írja Illyés —, hiszen másképp a cselédek hogy bírnák ezt a szüntelen embertelen munkát. Ebből a védekezésből adódik a pusztaiak különös lassú mozgása, amely „az átlagos munkáütemhez szokott emberre, ha huzamosabban nézi, úgy hat, mintha örülteket, különös gépeket látna, vagy lassított mozgófényképeket”. Ez a lassúság aztán az amúgy is szűkre zsugorodott magánélet minden mozzanatára kiterjed; az öreg Róka bácsi úgy gyújtott rá — félóráig — az ökrösszekéren a pipára, „mintha a kezében levő szál a legutolsó tűzcsiholó alkalmatosság lett volna, s attól függne az emberiség sorsa, mert a földön minden láng kilobbant” — írja szellemes humorral Illyés. „Negyven éve volt béres” — ez mindent megmagyaráz.

Míg a falusiak érintkezését az aprólékos formaságok merev szimbolikája szabályozza, amelyben minden mozzanatnak más és más kommunikációs jelentősége van; a pusztaiakat „az állandó meghitt érintkezés egymással és a szenvedéssel ingerlékenyebb teszi”. Az érintkezés egyszerűvé, keresetlené, lényegre szorítkozóan praktikussá válik; nem ritkán különös, változatos káromkodásfüzerek helyettesítik az érintkezést. Ezekben a dúsan ömlő káromkodásokban szinte költői törvényszerűségeket vél felfedezni Illyés: „a virágillatnak és a rothadó test bűzének” különös keveredését; „nem a názáreti szelid arca” néz a változatosan lüktető jelzők mögül a meghökkent idegenre, „hanem valami szörnyvgyorba torzult kínai bálványé”. A verésnek és verekedésnek is megvan a maga pusztai törvényszerűsége, lélektana: szülő veri a gyereket — elsősorban az anya — de sosem „higgadt ésszel, javító szándékkal”, hanem az indulat felgerjedéseiből: egy idő után szülő és gyerek között egyensúlyállapot áll be, hogy aztán forduljon a szokás: a felnőtt gyerek verje az idős szüleit. Szomorú humorral emleget Illyés egy anekdotikus esetet: az egyik bé-

res a hajánál fogva a küszöbíg húzta az apját. „Itt már engedj el, fiam, én is csak eddig húztam az apámat”, — könyörög az öreg. Nem nélkülöznek bizonyos derút a pusztaiak hagyományos verekedései. Az évközben felgyülemlett pletykákat, ellentéteket rendezik el egymás között a híres ozorai búcsúban. A verekedés a litánia után kezdődik és „felvonásokban” folyik. „Amíg a kocsisok ölték egymást, a pásztorok a kocsmá előtt botjukra támaszkodva vártak a sorjukra. Nyugodtak voltak, nézelődtek, mint akik már tudják, hogy végzetét senki sem kerülheti el.” Vannak azonban a megalázott lélek mélyrétegeiből felszakadó, megdöbbenő kegyetlenségű esetek is: egy fiatal béres „hálás mosollyal” átveszi a barátkozó városi vadász puszkáját és boldog arccal lelövi a mellette álló legjobb barátját. Vagy az ozorai eset, mikor a nagyszombati feltámadás után részeg zsellérek és cselédek egy csendőrt felfeszítettek a kocsmáijára a fél falu nézelődése közben.

Nagyon sokszor azonban, melegebb pusztai fuvallatok elolvasztják azt a kérget, amely a lélekre tapadt; a cselédek ilyenkor megnyíló szeretettel, kedvességgel közelednek egymáshoz. A pusztai commedia dell'arte szabályai szerint rögtönződnék a nevetés hagyományos ünnepei, az első tavaszi napon, május elsején, pünkösdkor, és robban ki elemi erővel a vidámság az egész évi koplalásért bosszút álló lakodalmon. Különös szokás ez a pusztai lakodalom, ahol az örömben magukat belevető vendégek órák alatt felélik a menyasszony és vőlegény családjának egész évi élelmét, az öröm megható mámorát felváltó tobzódásaival mennyire kifejezője a csendesen folydogáló, majd hirtelen megtorló, veszedelmes irányt vevő pusztai életnek.

Érdekes fejezetek szólnak a teljes szabadságban kiteljesedő gyerekéletről, a párválasztásról, a pusztai nép ösztönös művészi látásmódjáról. A gyerek Illyés szemlélete végig jelen van a könyvben — hiszen a *Puszták népe* az I. világháború előtti időszak krónikája elsősorban —, de ezekben a részekben központi szerepet nyerve, az író szemléletével váltakozva, izgalmas opalizálást ad ezeknek a fejezeteknek. Az író az emlékek végtelen füzérét bontja ki a gyermekéletnek; nemcsak saját életéről beszél: „első személyben folyó szavai” „rég elfeledt, idegen életek vallomásaivá” tágulnak. A pusztai élet a szabad ismeretszerzés iskolája a gyerekek számára. „A közös lakásokban, a kocsiutak porában, az itatók körüli pocsolóházakban futkározva és hemperegve a szüzi ártatlanság őszinteségével s bátorságával úgy szoknak egymáshoz, úgy vizsgálják és fedezik fel egymás testét-lelkét, akár egy kosáralja kutyakölyök”. A pusztai gyerek — egész kiskorától kezdve — a nehéz feltételekre, a harcra nevelődik. Megindító, mikor Illyés gyerekpajtásai „párválasztásáról” beszél — vagy amikor őt szemeli ki egy kislány 4—5 éves korában „szeretőnek” —, hiszen nagyon jól látja az író, hogy „a harcot is, a vereséget is könnyebben viselik, ha párt választanak minél előbb maguknak”. A gyakori „alkalom édes édenében” már korán egymáshoz kötődnek a pusztán a fiatalok, de az életre szóló kapcsolat igazi megpecsételője a nyáron együtt végzett munka. A pusztai urai „a felháborodás hagyományos, komor aláarcával” szemlélik a fiatalok szabad szerelmi életét. Illyés a legnagyobb meggyőződéssel ír egy istállóbeli szerelmi jelenetről: a tehénfejés nehéz munkája közben, egymásnak háttal, hátracsavart fejekkel két fiatal „végtelen, elszakíthatatlan csókkal kapaszkodott össze”. Mondanivalójában, hangvételében mennyire más a lányok parancsolók általi „használásáról” szóló részlet! Az indulati elemek minden jelenléte nélkül is legvádlobb a pusztai nép ösztönös önkifejezéséről, művészetéről szóló fejezet. Régen a pusztára csak elvétve jutott el egy-egy újság, a pusztai hírközlést költők végezték. „Ők elevenítették s töltötték meg vajon friss tartalommal az ősi népszokások már-már kiszikkadó ereit? Vagy ebben az alsó, meleg világban még az egész nép közvetlenül élte a művészetét?” — kérdezi Illyés. A felelet — a számbavétel örömeivel felsorakoztatott tényanyag — az utóbbira enged következtetni. „Szépséggel való foglalkozásra csak a gazdagok érnek rá és a koldusok” — írja. „A módos parasztok házából a népművészet, mint egy finnyás, az úrhatnámtság láttán felbosszankodott szellem már rég kihurcolkodott.” Az 1920-as, 30-as években a „kultúra” — elsősorban a sajtó — egyre inkább behatol a pusztára „a betű a tömény, nemzetközileg kipróbált ostobaságokat közvetíti”. Bartók a *Magyar Népdal* anyagának egyharmadát Ozora mellett gyűjtötte. „Ma kuplékat énekelnek” — állapítja meg Illyés.

A *Puszták népe* súlyos vádirat volt a 30-as években. Ma egy érdességében is poétikus, elsüllyedt világ iránti izgalommal közeledünk feléje.